

Het werk van Wibo van Rossum – een bloemlezing*

Marc Simon Thomas & Rick Verschoof

Vorig jaar overleed op 57-jarige leeftijd Wibo van Rossum. Zijn gehele academische leven stond in het teken van de sociaalwetenschappelijke bestudering van het recht. Als rechtsantropoloog/rechtssocioloog laat hij een rijk oeuvre na van wetenschappelijke artikelen, boeken, hoofdstukken en rapporten. Een rode draad die daarin te herkennen valt, is zijn kwalitatief empirisch onderzoek naar rechtspleging, maar evengoed kan worden gewezen op zijn belangstelling voor rituelen, zijn interesse in recht en cultuur of zijn aandacht voor methodologie van rechtswetenschappelijk onderzoek. Dit artikel geeft een bloemlezing van het werk van Wibo van Rossum, beschouwd door de bril van twee voormalig collega's, een rechtsantropoloog en een rechter. Het overzicht betreft alleen zijn belangrijkste gepubliceerde werk.¹ Zijn talrijke bijdragen aan vergaderingen, overleggen, workshops, seminars, congressen en zijn jarenlange organisatie van de artikel 1-lezing in Utrecht laten we buiten beschouwing, zo ook al zijn redactionele werkzaamheden en andere bijdragen aan tijdschriften of zijn bestuurlijke rol in de Vereniging voor de Sociaalwetenschappelijke bestudering van het Recht (VSR). Evenmin komt zijn stimulerende onderwijs en het goede contact dat hij had met zijn studenten aan bod. Dat zoveel onbenoemd blijft, heeft louter te maken met de focus van dit artikel. Wibo van Rossum, zo zullen velen hem zich herinneren, was een meer dan fantastische docent, onderzoeker en collega.²

Een bloemlezing van het werk van Wibo van Rossum begint vanzelfsprekend met zijn proefschrift *Verschijnen voor de rechter. Hoe het hoort en het ritueel van Turkse verdachten in de rechtszaal*, dat in 1998 verscheen – hij was toen 37 jaar – met André Hoekema als promotor.³ In 1986 was hij als student aan de rechtenfaculteit van de Universiteit van Amsterdam begonnen. In dit daaropvolgende promotieonderzoek ontpopt hij zich als een ware rechtsantropoloog, zo valt meteen op te maken uit de methoden die hij hanteert en zijn holistische kijk op het recht. Wibo van Rossum maakt niet alleen gebruik van relevante juridische literatuur, maar ook van wetenschappelijke en secundaire bronnen uit andere disciplines (zoals de gedragsbiologie en de sociale psychologie) en zelfs van video's en documentaires. Zijn empirische materiaal verkrijgt hij door enkele maanden te observeren bij de behandeling van strafzaken voor de kantonrechter, politierechter en meervoudige kamer van de rechtbank. Daardoor, zo schrijft hij, lukt het hem een

* Graag willen wij Jet Tigchelaar en een anonieme reviewer bedanken voor hun waardevolle suggesties bij eerdere versies van deze tekst.

1 Een volledige publicatielijst van Wibo van Rossum kan wegens ruimtegebrek niet aan deze bloemlezing worden gehecht, maar is voor geïnteresseerden op te vragen bij de auteurs.

2 Pieterman & Tigchelaar 2018.

3 Van Rossum 1998.

‘... patroon in de gebeurtenis in de rechtszaal ...’ te zien.⁴ Het herkennen van patronen in gedrag en het signaleren van uitzonderingen daarop is kenmerkend voor het doen van onderzoek waarbij systematische observaties worden gedaan en waarbij een lichte vorm van participerende observatie (Wibo van Rossum was immers in de rechtszaal aanwezig) wordt toegepast.⁵ Dit deed hij om te onderzoeken hoe verdachten zich in het algemeen in een Nederlandse rechtszaal gedragen. Het onderdeel ‘hoe het hoort’ in de titel van zijn proefschrift is hiermee verklaard. Vervolgens heeft hij in de loop van het onderzoek ongeveer veertig verdachten van buitenlandse komaf, Turkse verdachten, in de rechtszaal geobserveerd. Hij heeft daarnaast verschillende van die verdachten een semigestructureerd interview afgenomen en ook hun naasten gesproken. Ook heeft hij advocaten geïnterviewd en rondetafelgesprekken met rechters, officieren van justitie, advocaten en wetenschappers gevoerd. In zijn proefschrift geeft hij op diverse plekken tekst en uitleg over de door hem gehanteerde methoden. En het is dit arsenaal aan empirische, kwalitatieve methoden en technieken geweest die hem in staat heeft gesteld om overtuigend te laten zien hoe Turkse verdachten respect tonen in de rechtszaal.

Het is echter niet alleen de gehanteerde methodologie die hem in zijn proefschrift als rechtsantropoloog typeert, maar ook de gekozen invalshoek. Wibo van Rossum gebruikt het ritueel – het ritueel als sociale gedraging, als zodanig veelvuldig in de (culturele) antropologie beschreven – om het gedrag van Turkse verdachten in de rechtszaal te duiden. Gedragingen worden ritueel genoemd, zo schrijft hij, ‘... als ze herhaaldelijk of bij voortduring worden gedaan en als het uitmaakt hoe ze worden gedaan.’ Een ritueel heeft een betekenis, zo valt zijn interpretatie te begrijpen, waarbij hij teruggrijpt op antropologisch werk van Roy Rappaport en dankbaar gebruikmaakt van eerder door Agnes Schreiner – zijn copromotor – verzameld werk over rites, rituelen en ceremonies.⁶ Wibo van Rossum laat treffend zien waarom het gedrag van Turkse verdachten in een rechtszaal als ritueel getypeerd kan worden, in plaats van op basis van culturele achtergronden. Als een Turkse verdachte in een rechtszaal zijn jas aanhoudt en gesloten houdt, roerloos op zijn stoel zit, zijn handen in zijn schoot legt, of zich zittend voorover buigt, dan doet hij dat om respect te laten zien. Verdachten willen een goede indruk maken op de rechter en daarbij oriënteren Turkse verdachten zich niet op de verwachtingen van een Nederlandse rechter, maar meer op datgene wat zijzelf kennen als juist gedrag en waarvan zij denken dat het zo hoort. En dit gedrag is anders dan wat doorgaans in Nederlandse rechtbanken als passend of fatsoenlijk wordt ervaren. Tijdens zijn promotieonderzoek, maar ook in de jaren daarna, heeft Wibo van Rossum in diverse tijdschriften en bundels over zijn bevindingen gepubliceerd, bijvoorbeeld in *Ars Aequi, Delikt & Delinkwent* en *Recht der Werkelijkheid*.

4 Van Rossum 1998, p. 27.

5 Simon Thomas 2019.

6 Rappaport 1979 in Van Rossum 1998, p. 86; Schreiner 1996 in Van Rossum 1998, p. 87.

Na zijn promotie bleef Wibo van Rossum nog zes jaar aan de Universiteit van Amsterdam werken als postdoc,⁷ onder andere aan een rechtsantropologisch onderzoek naar het rechtspreken van alevitische Turken.⁸ Opnieuw werkt hij daarbij nauw samen met André Hoekema. Met dit onderzoek naar *cem* rechtspraak begeeft hij zich op het rechtsantropologische onderzoeksterrein van rechtspluralisme.⁹ Oftewel: ‘... *the presence in a social field of more than one legal order*’, zoals John Griffiths het verwoordt,¹⁰ door Wibo van Rossum opgevat als ‘... “ander recht” ten opzichte van “statelijk recht” in een samenleving’.¹¹ Hij gaat daarbij op zoek naar de aard en inrichting van *cem* rechtspraak, maar ook in hoeverre interne sociale en maatschappelijke processen en externe invloeden vanuit de Nederlandse samenleving effect hebben op die aard en inrichting. Met andere woorden, hij beschouwt de alevitische gemeenschap als een semiautonom sociaal veld,¹² en onderkent dat het ‘andere recht’ in een dergelijke groep als gevolg van zowel interne als externe invloeden aan verandering onderhevig is. Hij bevindt zich hiermee in het hart van de rechtsantropologie. Over *cem* rechtspraak heeft hij op de hem zo kenmerkende betrokken en ter zake kundige manier in verschillende publicaties geschreven. We leren van hem bijvoorbeeld dat *cem* niet louter een vorm van geschilbeslechting is waarbij een derde voor betrokken partijen de knoop doorhakt, noch dat het een vorm van bemiddeling is waarbij partijen geacht worden nader tot elkaar te komen door elkaars belang in ogen-schouw te nemen. Neen, *cem* rechtspraak zit volgens Wibo van Rossum tussen rechtspraak en bemiddeling in, en kan getypeerd worden als ‘schoon schip maken’.¹³

Van 2004 tot 2007 werkte Wibo van Rossum aan de Erasmus Universiteit van Rotterdam, samen met onder andere Nick Huls.¹⁴ In die periode verricht hij zijn eerste grote onderzoek voor de Raad voor de rechtspraak: *Gelet op de cultuur. Reflectie op de relevantie van culturele achtergronden van etnische minderheden in de Nederlandse rechtspraktijk*.¹⁵ Een onderzoek dat naadloos aansluit bij zijn eerdere onderzoeken naar Turkse verdachten in de rechtszaal en *cem* rechtspraak. Feite-lijk gaat dit onderzoek over de vraag of, en zo ja in hoeverre, cultuur een rol speelt in de rechtspraktijk. Qua methodologie bedient Wibo van Rossum zich van methoden en technieken die hij in dat eerdere kwalitatief empirische onderzoek steeds meer eigen is gaan maken: archiefonderzoek, observaties, dossieranalyse en interviews. En dit leidt – en hij verantwoordt dat nog maar eens in het eerste hoofdstuk – tot een beschrijving, waarbij ‘[d]e subjectief ervaren werkelijkheid

7 Pieterman & Tigchelaar 2018.

8 Van Rossum 1999.

9 Een *cem* is een Alevitische ceremonie welke bestaat uit het uitvoeren van rituelen, het geven van advies en het vertellen van verhalen. Tijdens een *cem* kunnen ook conflicterende partijen worden verzoend, een vorm van publieke rechtspraak.

10 Griffiths 1986, p. 1.

11 Van Rossum 1999, p. 105.

12 Moore 1973.

13 Van Rossum 2002.

14 Pieterman & Tigchelaar 2018.

15 Van Rossum 2007.

Marc Simon Thomas & Rick Verschoof

van de onderzochten' centraal staat.¹⁶ Anders dan in bijvoorbeeld zijn proefschrift voelt hij zich hier meer gedwongen om concepten als 'ethniciteit', 'allochtoon', 'multiculturele samenleving' en 'cultuur' te problematiseren. Wat betreft dat laatste legt hij in datzelfde eerste hoofdstuk op heldere wijze het verschil uit tussen een culturalistische en een constructivistische visie op cultuur. Wibo van Rossum lijkt een middenpositie tussen beide visies in te nemen. Zoals hij aan het begin van het rapport verwoordt: 'Het gaat niet om wat in de wetenschap onder "cultuur" of "cultuurverschil" wordt verstaan, maar om wanneer een advocaat of een rechter een cultuurverschil "ziet" en wat dat vervolgens betekent voor het verloop van de zaak.'¹⁷

In 2007 begon Wibo van Rossum als universitair docent in Utrecht. Hij doceerde onder andere de vakken *Rechtssociologie* en *Comparative Legal Cultures* en was betrokken bij het methodologieonderwijs in de *Legal Research Master*.¹⁸ Op detachingsbasis bleef hij de cursus *Anthropology of Law* geven aan de Erasmus Universiteit. In deze cursussen gaf hij onderwijs over concepten als rechtspluralisme, recht en cultuur, (*Dutch*) *legal culture* en multiculturele conflicten. Thema's waar hij in de jaren daarna ook (alleen of samen met anderen) regelmatig over heeft gepubliceerd, bijvoorbeeld in het *Nederlands Juristenblad*, het *Netherlands Quarterly of Human Rights* en *Trema*.¹⁹ Omvangrijke publicaties van hem in het eerste decennium van deze eeuw betreffen een special issue van het tijdschrift *Recht der Werkelijkheid* over rechtsantropologie in Nederland *Legal Anthropology from the Low Countries*,²⁰ een liber amicorum voor Freek Bruinsma *Rechtspraak van buiten*²¹ en een themanummer voor het *Utrecht Law Review* over mensenrechten en multiculturele conflicten.²²

Karakteristiek voor de aardige, betrokken, hardwerkende, betrouwbare en inhoudelijk sterke collega die Wibo van Rossum was, is de grote hoeveelheid coproducties die hij heeft afgeleverd. Er gaat sinds 2008 vrijwel geen jaar voorbij waarin hij niet samen met één of meer collega's heeft gepubliceerd, om nog maar te zwijgen over zijn talrijke bijdragen aan bundels en special issues.

Als onderzoeker was hij in Utrecht aangesloten bij zowel het Montaigne Centrum voor Rechtspleging en Conflictoplossing,²³ als het Utrecht Centre for European Research into Family Law (UCERF). Vanuit het Montaigne Centrum voerde hij zijn tweede grote onderzoek voor de Raad voor de rechtspraak uit. Samen met Jet Tigchelaar en Pieter Ippel (van de Roosevelt Academy in Middelburg) schreef hij

16 Van Rossum 2007, p. 20.

17 Van Rossum 2007, p. 11.

18 Pieterman & Tigchelaar 2018.

19 Zie voor een (zo goed als volledig) overzicht van al zijn publicaties de bij dit artikel gevoegde 'publicatielijst van Wibo van Rossum'.

20 Böcker, Van Rossum & Weyers 2009.

21 Doornbos, Huls & Van Rossum 2010.

22 Loenen, Van Rossum & Tigchelaar 2010.

23 Inmiddels is dit onderzoekszwaartepunt van naam veranderd en heet thans: Montaigne Centrum voor Rechtsstaat en Rechtspleging.

*Wraking bottom-up. Een empirisch onderzoek.*²⁴ Hun eindrapport is een onderdeel van een tweeluik over de Nederlandse wrakingsprocedure. Het andere deel betreft een rechtsvergelijkend onderzoek, uitgevoerd door andere onderzoekers van Mouton.²⁵ De belangrijkste vragen die Wibo van Rossum in zijn deel van het onderzoek stelt, betreffen het oordeel van burgers, partijen en advocaten over wraking en de wrakingsprocedure en hoe die procedure verbeterd zou kunnen worden. Het onderzoeksrapport schetst allereerst een beeld van de omvang en inhoud van de wrakingsverzoeken, waarbij gebruik is gemaakt van wrakingsjurisprudentie, openbare en interne verslagen, literatuur en interviews. Een survey onder de bevolking werd gedaan met hulp van Albert Klijn en Marnix Croes. Vervolgens komen de verhalen van betrokken partijen en advocaten aan bod, kwalitatieve gezichtspunten die verkregen zijn via observaties en interviews. Het is duidelijk dat Wibo van Rossum steeds meer ervaring in deze combinatie van technieken krijgt. Zoals het mooi in het rapport staat: '[O]bservaties van gedrag zijn niet alleen relevant vanwege het methodologisch inzicht "wat mensen zeggen dat ze doen verschilt van wat ze daadwerkelijk doen" en dus als check op interviews. Ze zijn ook relevant omdat de onderzoeker het geobserveerde kan laten terugkeren in het interview.'²⁶ Ten slotte is onderzocht wat de doorsnee-Nederlander van wraking vindt, waarbij gebruik is gemaakt van een online enquête onder duizend respondenten. In het concluderende deel van het onderzoek komen Wibo van Rossum e.a. ook met een aantal aanbevelingen voor de praktijk, waarover hierna in dit artikel meer.

De twee rapporten uit 2012 (het empirische en het rechtsvergelijkende) zorgden binnen de rechtspraak tot een kleine, maar stevige discussie over mogelijke aanpassingen in de wrakingsprocedure. Uiteindelijk leidde dat tot een pilot van de gerechtshoven Den Haag en Amsterdam om een 'externe wrakingskamer' op te zetten. Deze twee hoven hebben twee jaar lang elkaars wrakingsverzoeken beoordeeld. Uiteraard waren zij nieuwsgierig naar wat partijen en advocaten van deze externe beoordeling vonden. Dit was de directe aanleiding voor een vervolgonderzoek dat door Wibo van Rossum is uitgevoerd voor – opnieuw – de Raad voor de rechtspraak. Het rapport *De externe wrakingsprocedure. Evaluatie van de pilot externe wrakingskamer bij de gerechtshoven Amsterdam en Den Haag, april 2014 - april 2016* verscheen in november 2017.²⁷ Methodologisch kende dit onderzoek wat tegenvallers. Het aantal relevante zaken, alsmede de verwachte medewerking van partijen en advocaten viel tegen. Wibo van Rossum doet daar nauwkeurig verslag van in het eindrapport.²⁸ De belangrijkste reden voor de hoven om de pilot te starten was om het vertrouwen van de direct betrokkenen in de rechtspraak te versterken. Het rapport concludeert dat dit niet gelukt is. Wibo van Rossum besluit dat het voor partijen geen verschil maakt of hoven van een externe wrakingskamer gebruikmaken of niet. Dat ligt iets anders bij hun advoca-

24 Van Rossum, Tigchelaar & Ippel 2012.

25 Giesen e.a. 2012.

26 Van Rossum, Tigchelaar & Ippel 2012, p. 62-63.

27 Van Rossum 2017.

28 Van Rossum 2017, p. 20-26.

Marc Simon Thomas & Rick Verschoof

ten, zo schrijft hij, die staan licht positief tegenover de externe wrakingsprocedure.

Ook binnen UCERF, de andere onderzoeksgroep waar Wibbo van Rossum in zijn Utrechtse periode deel van uitmaakte, heeft hij aan onderzoek bijgedragen. Zijn ‘eigen sociaalwetenschappelijke benadering’ werd erg gewaardeerd.²⁹ Een fraai voorbeeld dat laat zien dat Wibbo van Rossum zich ook thuis voelde op het terrein van familie en recht is de workshop ‘Law in the everyday lives of transnational families’ die hij samen met Betty de Hart van de Radboud Universiteit van Nijmegen in 2012 organiseerde bij het gerenommeerde *International Institute for the Sociology of Law* in Oñati, Spanje.³⁰ Samen met Utrechtse UCERF-collega’s heeft Wibbo van Rossum in 2015 een WODC-onderzoek uitgevoerd naar internationale kindontvoering, waarbij de uitvoeringspraktijk van inkomende zaken in Nederland zijn vergeleken met die in Engeland & Wales, Zweden en Zwitserland.³¹ In 2016 schrijft hij met UCERF en andere collega’s uit Utrecht aan een themanummer ‘Religion and Culture in Family & Law’ van het *Utrecht Law Review*.³²

Het laatste grote onderzoek dat Wibbo van Rossum heeft voltooid, betreft civiele rechters en kantonrechters en wat zij op zittingen doen wanneer het op schikken aankomt. Dit onderzoek is gestart in de tijd waarin hij nog in Utrecht werkte en is eveneens voltooid – vlak voor zijn overlijden – in de periode dat hij weer in Rotterdam werkte, waar hij in de zomer van 2016 werd aangesteld als UHD. Het onderzoek werd mogelijk gemaakt door het Montaigne Centrum en de Raad voor de rechtspraak. Het boek, met als titel *Geschied of niet geschikt?*, verscheen in 2018.³³ De aanbevelingen die uit dit empirisch, kwalitatieve onderzoek voort zijn gekomen, worden hierna besproken

Qua methodologie van onderzoek is Wibbo van Rossum zijn gehele wetenschappelijk loopbaan consequent gebleven. Wat hij heeft geleerd tijdens zijn opleiding en zijn promotieonderzoek in Amsterdam is hij blijven toepassen. Dat methodologie hem na aan het hart lag – en dan niet alleen de uitvoering ervan en de verantwoording achteraf, maar ook het theoretiseren ervan – blijkt ook uit zijn bijdrage aan een special issue van *Utrecht Law Review* over ‘Methodology of legal research, Challenges and opportunities’ uit 2017.³⁴

Qua discipline heeft Wibbo van Rossum zich van rechtsantropoloog steeds meer ontwikkeld in de richting van rechtssocioloog. Oorspronkelijke thema’s in zijn onderzoek, zoals recht en cultuur, zijn in de laatste jaren meer op de achtergrond geraakt. Dat hij in zijn hart de oude thematiek volstrekt niet uit het oog was verloren, blijkt niet alleen uit zijn onderwijs, maar valt ook te lezen in zijn bijdrage

29 Pieterman & Tigchelaar 2018, p. 11.

30 De Hart, Van Rossum & Sportel 2013.

31 Jonker e.a. 2015.

32 Van Rossum & Van den Hoven 2016.

33 Verschoof & Van Rossum 2018.

34 Langbroek e.a. 2017.

aan een special issue van het *Erasmus Law Review* over rechtspluralisme³⁵ en recente artikelen over (*Dutch*) *legal culture*.³⁶ Het meest illustratief hiervoor evenwel is zijn bijdrage in de jubileumbundel *De rechter onder vuur* van het Utrechtse instituut voor Staats- en Bestuursrecht en Rechtstheorie (SBR), waar hij met Marc Simon Thomas een hoofdstuk in schreef getiteld: 'De paradox van rechter en ritueel'.³⁷ Zo komen zijn oorspronkelijke en latere onderzoek fraai in één titel samen.

Het onderzoek van Wibo van Rossum en de rechtspraak

Een rechtssocioloog onderzoekt 'de werkelijkheid van het recht'. De drie in het oog springende terreinen waarop de publicaties van Wibo van Rossum kunnen worden ingedeeld, leggen vooral ook een verbinding met dat deel van de rechtspraak dat zich in en rond de zittingszaal van de rechter afspeelt. De vraag is dus gerechtvaardigd of zijn onderzoek die rechtspraak beïnvloed heeft.

Het kenmerkt Wibo van Rossum als wetenschapper dat hij in de eerste plaats wetenschappelijk nieuwsgierig was en de invloed van zijn werk op de rechtspraak voor hem op de tweede plaats leek te komen. Hij wilde wetenschappelijk begrijpen en verklaren. Dat die inzichten vervolgens in de praktijk zouden kunnen worden gebracht, dreef hem niet in de eerste plaats.

Als we zijn proefschrift uit 1998 plaatsen aan het begin van zijn wetenschappelijke carrière, valt deze prioritering duidelijk op. Wibo van Rossum begint zijn boek met een beknopt geformuleerde weergave van eerder onderzoek naar zittingen, ook internationaal, om vervolgens na dertien bladzijden te concluderen dat zijn onderzoek nog niet eerder gedaan was en '[H]et is dus dankzij het onderzoek dat al gedaan is, dat in deze studie naar (...) gedragingen van verdachten in de rechtszaal kan worden gekeken'.³⁸ Geen woord besteedt hij aan de vraag of de praktijk van de zitting belang zou kunnen hebben bij dit onderzoek. Dat betekent niet dat Wibo van Rossum praktische aanbevelingen achterwege liet, maar het kunnen geven van aanbevelingen, de mogelijk praktische invloed van zijn werk, was niet zijn drijfveer. We menen dit bevestigd te zien doordat Wibo van Rossum zijn aanbevelingen richtte tot de verdachte – die vaak maar één keer voor de rechter verschijnt – en niet tot de professionals in de rechtszaal.³⁹ Hij deed aanbevelingen hoe de verdachte zich zou moeten gedragen. Hoe de professional dat gedrag zou moeten lezen, daarover werd Van Rossum niet expliciet. Maar: 'In zijn studie (...) leren we hoe verkeerde interpretaties van non-verbale rituele handelingen ook kunnen leiden tot verkeerde conclusies (...)'.⁴⁰ En precies dát lijkt aanleiding te zijn geweest voor het ontwikkelen van een training die, als wij

35 Van Rossum & Taekema 2013.

36 Van Rossum 2014; Van Rossum 2016.

37 Van Rossum & Simon Thomas 2016.

38 Van Rossum 1998, p. 14.

39 Van Rossum 1998, p. 50-51.

40 Kloosterhuis 2018.

Marc Simon Thomas & Rick Verschoof

goed zijn geïnformeerd, rond de eeuwwisseling is opgenomen in het landelijke basisprogramma voor rechters en officieren van justitie: Turkse en Marokkaanse verdachten in de rechtszaal.

En diezelfde praktijk die het proefschrift van Wibo van Rossum gebruikte als vertrekpunt voor deze cursus, benaderde hem via de Raad voor de rechtspraak voor een volgend onderzoek, een ‘reflectie’ noemde hij het zelf, over ‘de relevantie van culturele achtergronden in de Nederlandse rechtspraktijk.’⁴¹ In dit onderzoek stond de vraag centraal hoe ‘juristen in de praktijk van het Nederlandse recht omgaan met cultuurverschillen in concrete rechtszaken’.⁴² Een van zijn conclusies luidt:

‘Rechters en advocaten gebruiken “juridische relevantie” als een filter voor argumenten die op de culturele achtergrond zijn gebaseerd. Daarbij spelen verwachtingen over en weer een rol. De advocaat schat in dat de rechter niet zit te wachten op vage en zachte argumenten die met cultuur te maken hebben en de rechter gaat ervan uit dat de advocaat het wel naar voren zal brengen als het juridisch relevant is. Rechters en advocaten vinden het moeilijk om de betrouwbaarheid in te schatten van gegevens die betrekking hebben op een voor hen onbekende cultuur. In communicatie spelen namelijk ook cultuurverschillen een rol. Daarnaast vinden ze hun kennis vaak onvoldoende en kost het veel tijd en energie om in een concreet geval de kennis op voldoende niveau te krijgen. Dat leidt tot “laat maar zitten”.’

Het is nog steeds dezelfde nieuwsgierige onderzoeker die waarneemt, analyseert en concludeert, maar we menen nu ook te zien dat Wibo van Rossum, meer dan in zijn begintijd, de praktische impact van zijn onderzoek belangrijk vindt. Ook zijn andere conclusies zijn namelijk hard en laten nauwelijks toe dat een zichzelf serieus nemende beroepsgroep niet tot actie overgaat. Na deze publicatie is de cursus over Turkse en Marokkaanse verdachten in de rechtszaal doorontwikkeld: Multicultureel vakmanschap in het strafrecht. De ondertitel ervan luidt: ‘Multicultureel vakmanschap interculturele communicatie, over vooroordelen en diversiteit in de samenleving en de betekenis hiervan voor u als juridisch professional’. Het ‘laat maar zitten’ is er in elk geval minder door geworden.

Bij het als tweede in het oog springende onderdeel binnen Wibo van Rossums onderzoeksbelangstelling, de wraking,⁴³ zien we ook meer zijn aandacht – hij heeft het rapport van dit gezamenlijke onderzoek geschreven – voor wat de onderzoeksresultaten voor de praktijk zouden kunnen betekenen. Er is een afzonderlijke paragraaf gewijd aan aanbevelingen voor de praktijk,⁴⁴ vooral over de onderdelen van de wrakingsprocedure die in de praktijk als problematisch worden ervaren. Maar het zijn de aanbevelingen van een wetenschapper: voorzichtig en genuanceerd. Soms was de aanbeveling om toch maar niets te veranderen. Het

41 Van Rossum 2007.

42 Van Rossum 2007, p. 8.

43 Van Rossum, Tigchelaar & Ippel 2012.

44 Van Rossum, Tigchelaar & Ippel 2012, par. 5.2.3.

onderzoek heeft niet tot veranderingen geleid op de onderdelen van de wrakingsprocedure waarover de aanbevelingen gingen, maar een van de conclusies heeft wel een effect teweeggebracht. Die conclusie luidde dat onder de advocaten en rechters een lichte afkeuring was gehoord dat directe collega's het wrakingsverzoek beoordelen en onder burgers een 'zeer ruime steun' voor het alternatief dat de beoordelaars geen collega's zijn binnen hetzelfde gerecht. Dat alternatief is bij wijze van experiment ingevoerd in twee gerechtshoven, die van Den Haag en van Amsterdam. Daarbij is terugverwezen naar dit onderzoek:

'Empirisch onderzoek lijkt in de richting te wijzen dat het vertrouwen van de burger in de rechtspraak kan worden bevorderd door wrakingszaken te laten behandelen door rechters van een ander gerecht. Naar aanleiding hiervan hebben de gerechtsbesturen van de hoven Den Haag en Amsterdam het idee opgevat een samenwerking aan te gaan, waartoe de pilot "externe wrakingskamer" is opgezet, die op 1 april 2014 aanvangt voor de duur van ten minste één jaar, met de mogelijkheid tot een verlenging met een half jaar of één jaar.'

De hoven zijn een – op basis van een reglement geselecteerd – deel van elkaars wrakingsverzoeken gaan beoordelen. Dit experiment van 'de externe wrakingsprocedure' is door Wibo van Rossum evaluatief onderzocht met een publicatie onder dezelfde titel.⁴⁵ Zijn conclusie was dat het er niet naar uitziet dat de belangrijkste doelstelling om over te gaan tot het experiment kan worden behaald, namelijk het versterken van het vertrouwen van direct betrokken rechtzoekenden in de rechtspraak. Maar, zo schrijft hij, dit hangt samen met de karakteristiek van de 'wrakers'. Bij de hoven zijn er veel meer 'wrakers' met een laag vertrouwen in de rechtspraak, meer dan bij de rechtbanken in zijn vorige onderzoek. Bij de groep met het grootste wantrouwen helpt meer afstand tussen wrakingskamer en gewraakte collega niet: het wantrouwen blijft. Bij de iets minder wantrouwende groep zal het optimisme over de afstand, volgens de voorspelling van Wibo van Rossum, plaatsmaken voor cynisme als de uitspraken niet afwijken van de gebruikelijke lage percentages gegronde wrakingsverzoeken. Anders ligt dat juist voor de genuanceerder denkende 'wrakers' en voor advocaten. Hun vertrouwen neemt waarschijnlijk blijvend toe.⁴⁶ Na het rapport is het experiment – als daarvan nog gesproken kan worden – van de externe wrakingskamer tot op de dag van vandaag gehandhaafd.

Het derde en jongste onderdeel van het onderzoek van Wibo van Rossum dat opvalt, gaat over civiele zittingen. Rick Verschoof en hij hebben onderzoek gedaan naar wat de rechter op dergelijke zittingen aan de dag legt als het gaat om het beproeven van een schikking.⁴⁷ Het boek met de titel *Geschied of niet geschikt?* is één week voor zijn dood verschenen. Bij dit onderzoek hebben de onderzoekers duidelijk voor ogen wat de invloed ervan op de praktijk kan zijn. Er worden dertig

45 Van Rossum 2017.

46 Van Rossum 2017, p. 69.

47 Verschoof & Van Rossum 2018. Het kwantitatieve deel van het rapport is gebaseerd op 'rekenwerk' met de verzamelde data (in SPSS) door Kees van den Bos.

Marc Simon Thomas & Rick Verschoof

aanbevelingen gedaan. Het onderzoek ging onder meer in op de omgang door rechters met conflicten. Dat zijn tegenstellingen tussen partijen die niet aan de rechter zijn voorgelegd ter beoordeling, vaak omdat zij niet juridisch van aard zijn, maar die mogelijk wel van invloed zijn op de opstelling van partijen en daardoor van invloed op de manier waarop de rechtszaak tot een einde zal komen, op de oplossingsrichting dus. Het onderzoeksvoorstel hield onder meer in:

‘Het belang van het onderzoek is dus in de eerste plaats gelegen in de vraag of rechters meer aan conflictoplossing doen en zouden moeten doen dan vroeger en nu het geval is, wat invloed kan hebben op de inrichting van de (praktijk)opleiding van rechters in de toekomst.’

Een van de conclusies is dat rechters relatief weinig aan conflictoplossing doen en niet heel bedreven zijn in het leiden van het gesprek over onderliggende conflicten, terwijl partijen die met iets ‘onderliggends’ zitten, daaraan wel behoefte hebben.

Het is nog te vroeg om te zeggen hoe groot de impact van het onderzoek zal zijn op de praktijk. De belangstelling uit de rechtspraak voor dit onderzoek is groot. De resultaten ervan zullen onderdeel zijn van de nieuw ontwikkelde landelijke masterclass voor rechters die ‘De kunst van het schikken’ heet en in het voorjaar van 2019 voor het eerst wordt gegeven. En de door de gerechtshoven in het najaar van 2018 ingevoerde professionele standaarden betreffende de zitting sluiten aan bij de bevinding uit het onderzoek. Naar aanleiding van de publicatie is Rick Verschoof (Wibo van Rossum was al te ziek) door concipiënten van de professionele standaard geraadpleegd. Standaard 17 luidt:

‘De zittingscombinatie onderzoekt of de zaak (gedeeltelijk) door middel van een schikking of door verwijzing naar mediation kan worden afgedaan. (...)’

De toelichting luidt:

‘In verband hiermee richt de zittingscombinatie zich niet alleen op juridisch relevante feiten en standpunten, maar ook op andere aspecten: wat zijn de belangen van partijen, waar gaat het hen nu eigenlijk om en is er mogelijk een achter het juridisch geschil liggend conflict?’

We concluderen dat Wibo van Rossum naarmate hij als onderzoeker meer ervaring kreeg, ook meer belangstelling ontwikkelde voor de invloed die zijn onderzoeksresultaten op de praktijk zouden hebben. Maar zijn nieuwsgierigheid als onderzoeker stond voorop en dat is altijd zo gebleven. Door zijn dood heeft hij een onderzoek niet meer kunnen afmaken dat bijna zeker geen praktische invloed zou hebben gehad. Dat was of het voor willekeurige respondenten uitmaakte of de griffier naast de rechter een hoofddoek draagt. Wibo van Rossum liet de respondenten een foto zien (óf een van de rechter met een griffier zonder hoofddoek, óf een van de rechter met een griffier met een hoofddoek) en stelde dan de

vraag of de respondent zijn arbeidszaak of verkeersovertreding door deze recht-bank beoordeeld zou willen zien. De voorlopige resultaten wezen erop dat het de respondenten weinig uitmaakte. Het ‘waarom’ van dit onderzoek was ingegeven door Wibo van Rossums niet aflatende nieuwsgierigheid of wat zeer velen in de rechterlijke organisatie aannemen – namelijk dat de rechtszoekenden niet van zo’n hoofddoek gediend zijn – ook werkelijk zo is. Dat hij er waarschijnlijk geen praktische verandering mee zou bereiken, maakte hem uiteindelijk niet uit. Het ging hem om de werkelijkheid, vooral die in het recht.

Referenties

- Böcker, A., W. van Rossum & H. Weyers (red.), *Legal Anthropology from the Low Countries* (special issue), *Recht der Werkelijkheid* 2007-30(3).
- De Hart, B., W. van Rossum & I. Sportel, ‘Law in the Everyday Lives of Transnational Families’, *Oñati Socio-Legal Series* [online] 2013-3(6).
- Doornbos, N., N. Huls & W. van Rossum (red.), *Rechtspraak van buiten. Liber Amicorum prof.dr. J.F. Bruinsma. Negenendertig door de rechtspraak geïnspireerde annotaties*, Deventer: Kluwer 2010.
- Giesen, I., F. Kristen, L. Enneking, E. de Kezel, L. van Lent & P. Willemsen, *De wrakingsprocedure. Een rechtsvergelijkend onderzoek naar de mogelijkheden tot herziening van de Nederlandse wrakingsprocedure*, Research Memoranda 2012(5), Den Haag: Raad voor de rechtspraak.
- Griffiths, J., ‘What is legal pluralism?’, *Journal of Legal Pluralism* 1986-18(24), p. 1-55.
- Jonker, M., M. Abraham, C. Jeppesen-de Boer, W. van Rossum & K. Boele-Woelki, *Internationale kinderonvoering: de uitvoeringspraktijk van inkomende zaken in Nederland, Engeland & Wales, Zweden en Zwitserland*, Den Haag: WODC, Ministerie van Veiligheid en Justitie 2015.
- Kloosterhuis, H., ‘Denkfouten en drogredenen in juridische argumentatie; Rituelen in de rechtspraak’, *Ars Aequi weblogs*, 15 mei 2018, te vinden op <http://weblogs.arsaequi.nl/denkfouten-en-drogredenen/2018/05/15/rituelen-in-de-rechtspraak>.
- Langbroek, P., K. van den Bos, M. Milo, M. Simon Thomas & W. van Rossum, *Special Issue: Methodology of legal research: Challenges and opportunities*, *Utrecht Law Review* 2017-13(3).
- Loenen, T., W. van Rossum & J. Tigchelaar (red.), ‘Introduction. Human Rights Law as a Site of Struggle Over Multicultural Conflicts: Comparative and Multidisciplinary Perspectives’, *Utrecht Law Review* 2010-6(2), p. 1-16.
- Moore, S.F., ‘Law and social change: The semi-autonomous social field as an appropriate subject of study’, *Law and Society Review* 1973-7(4), p. 719-746.
- Pieterman, R. & J. Tigchelaar, ‘In memoriam Wibo van Rossum’, *Recht der Werkelijkheid* 2018-39(1), p. 10-13.
- Rappaport, R.A., *Ecology, Meaning and Religion*, Berkeley: North Atlantic Books 1979.
- Schreiner, A., ‘Rituelen in het recht’, in: J. Griffiths (red.), *De sociale werking van recht. Een kennismaking met de rechtssociologie en rechtsantropologie*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 1996.
- Simon Thomas, M., ‘Teaching Sociological Research Methodology: Participant Observation’, (Special Issue on Active Learning and Teaching in Legal Education) *Law & Method* 2019(1).

Marc Simon Thomas & Rick Verschoof

- Van Rossum, W., *Versijnen voor de rechter. Hoe het hoort en het ritueel van Turkse verdachten in de rechtszaal*, Amsterdam: Duizend en een 1998.
- Van Rossum, W., 'Winnende onderzoeksprojecten: Culturele minderheden en eigen vormen van rechtspleging; een rechtsantropologisch onderzoek naar het rechtspreken van alevitische Turken', *Recht der Werkelijkheid* 1999-20(2), p. 103-110.
- Van Rossum, W., 'Schoon schip maken als rechtspraak op de alevitische cem', *Recht der Werkelijkheid* 2002-23(2), p. 5-19.
- Van Rossum, W., *Gelet op de cultuur. Reflectie op de relevantie van culturele achtergronden van etnische minderheden in de Nederlandse rechtspraak*, Research Memoranda 2007-3(2), Den Haag: Raad voor de rechtspraak.
- Van Rossum, W., 'Legal Culture', in: E. Besamusca & J. Verheul, *Discovering the Dutch On Culture and Society of the Netherlands*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2014, p. 287-298.
- Van Rossum, W., 'Dutch legal culture', in: J. Chorus, E. Hondius & W. Voermans (red.), *Introduction to Dutch Law*, Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International 2016, p. 13-32.
- Van Rossum, W., *De externe wrakingsprocedure. Evaluatie van de pilot externe wrakingskamer bij de gerechtshoven Amsterdam en Den Haag, april 2014-april 2016*, Research Memoranda 2017-12(4), Den Haag: Raad voor de rechtspraak.
- Van Rossum, W. & M. Simon Thomas, 'De paradox van rechter en ritueel', in: R. Ortlep, F. Groothuijse, J. Kiewiet & R. Nehmelman (red.), *De rechter onder vuur*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2016, p. 179-190.
- Van Rossum, W. & S. Taekema, 'Introduction to Law as Plural Phenomenon: Confrontations of Legal Pluralisms', *Erasmus Law Review* 2013-6(3/4), p. 155-157.
- Van Rossum, W., J. Tigchelaar & P. Ippel, *Wraking bottom-up. Een empirisch onderzoek*, Research Memoranda 2012-8(6), Den Haag: Raad voor de rechtspraak.
- Van Rossum, W. & M. van den Hoven, 'Paucity and the Need for Value Sensitivity in Dealing with Youth Care: Why legal and youth professionals should take cultural and religious considerations seriously', *Utrecht Law Review* 2016-12(2), p. 7-23.
- Verschoof, R. & W. van Rossum, *Geschied of niet geschied?*, Den Haag: Boom juridisch 2018.